

BÖYÜK AZƏRBAYCAN ŞAIRİ HÜSEYN CAVIDİN BƏDİİ İRSİ ÖZBƏK ƏDƏBİYYATŞÜNASLIĞINDA

Məşhur özbək şairi Qafur Qulam Azərbaycan və Özbəkistan arasındakı ədəbi- tarixi əlaqələri yüksək qiymətləndirərək yazmışdır: “Biz bir-birimizin şagirdi, bir-birimizin ustadıyıq”.

Yaradıcılığının ana xəttini türk birliyi, turançılıq ideyaları təşkil edən qüdrətli Azərbaycan şair və dramaturqu Hüseyn Cavidin yaradıcılığı özbək ictimaiyyətinə hələ ədibin sağlığından yəni, 1920-ci illərdən məlum idi. Dövrün müxtəlif mətbuat orqanlarının verdiyi məlumata görə, 1920-ci ilin dekabrında Daşkənd şəhərində Özbəkistan Milli Dram Teatrının əməkdaşları tərəfindən H.Cavidin “İblis” faciəsi Azərbaycan dilində səhnəyə qoyulmuşdur. 1923-cü ildə isə əsər ilk dəfə olaraq özbək dilində tamaşaya qoyulmuşdur. Ümumtürk ədəbiyyatının ortaq dahisi, məşhur dramaturq H.Cavidin “Maral”, “Şeyda”, “Şeyx Sənan” pyesləri də özbək səhnəsində həvəslə oynanılan və maraqla baxılan tamaşalardan olmuşdur.

Özbək ədəbiyyatşünasları Hüseyn Cavidə yalnız Azərbaycanın deyil bütün türk dünyasının böyük şəxsiyyəti, dahi sənətkarı hesab edirlər. Buna ən böyük sübut olaraq “Topal Teymur” əsərini misal göstərilir.

Özbəkistanda qüdrətli türk sərkərdə və hökmdarı Əmir Teymur haqqında kitab yazan hər bir şəxs xalq arasında hörmətlə qarşılanırdı. Azərbaycanın məşhur yazıçı və dramaturqu Məmməd Səid Ordubadinin 1916-cı ildə yazılmış “Teymur və İldırım Bayazid” dramı da Özbəkistanda hörmətlə qarşılanmışdır. Əmir Teymurdan bəhs edən ilk özbək pyesini (“Teymurun məzarlığı”) isə 1919-cu ildə Abdurrauf Fitrət yazmışdır. A.Fitrət və A.Çolpan da Hüseyn Cavid təhsil aldığı dövnlərdə İstanbulda təhsil almışlar. XX əsrin əvvəllərində Əmir Teymur obrazına müraciət edənlərdən biri də böyük dramaturq Hüseyn Cavid olmuşdur. Özbək ədəbiyyatşünasları “Topal Teymur” dramını “Azərbaycan müəlliflərinin Əmir Teymura həsr etdikləri əsərlər sırasında ən qiymətli” kimi dəyərləndirirlər. H.Cavidin obraz üzərində işləyərkən böyük çətinliklərlə üzləşdiyini, Sovet İttifaqında böyük türk sərkərdəsinə bəlli münasibətə görə ədibin təzyiqlərlə qarşılaşdığını ürək ağrısı ilə qeyd edirlər. Özbəkistan Təsviri İncəsənət Qalereyasının direktor müavini, sənətsünaslıq doktoru Kəmalə Akilova “XX əsr Şərq mədəniyyətinin mənəvi aləmində Hüseyn Cavid yaradıcılığı” məqaləsində yazır ki, dramdakı Topal Teymur obrazı sovet ideologiyasına uyğun gəlmirdi - müəllif onu qəddar, zalım, axsaq kimi yox, böyük sərkərdə, türk dünyasını birləşdirən, elmin, incəsənətin, ticarətin hamisi kimi canlandırmışdır. Bu tarixi dram əsərində H.Cavid Əmir Teymuru türk millətinin böyük oğlu kimi təqdim etmişdir.

Özbək dramaturqları Abdulla Aripov “Sahibqıran” (“Sərkərdə”) və Adil Yaqubov “Avlodlarqə vəsiyat” (“Nəsillərə vəsiyyət”) adlı dram əsərlərini Əmir Teymura həsr etmişlər. Fil.e.n. Əzimcan Şaimovun “Hüseyn Cavid, Abdulla Aripov və Adil Yaqubov dramlarında Əmir Teymur obrazı” məqaləsində türk dünyasının bu üç böyük dramaturqunun Əmir Teymura həsr olunmuş pyesləri müqayisəli təhlilə cəlb olunmuşdur.

Özbək tədqiqatçısı Əzimcan Şaimov 2008-ci ildə paytaxt Daşkənddə “Hüseyn Cavid və özbək dramaturgiyası” mövzusunda namizədlik dissertasiyası müdafiə etmişdir.

“Topal Teymur” (1925) dramı Bakı ilə yanaşı Daşkənddə də tamaşaya qoyulmuşdur. Əsər 1926-cı ildə Bakıda teatr səhnəsində göstərilmişdir. Baş rolu istedadlı aktyor Sidqi Ruhulla ifa etmişdir. Tamaşa böyük maraqla qarşılanırsa da, tezliklə əsərə qadağa qoyulmuş: H.Cavidə və teatrın rəhbərliyinə təkidlə məsləhət görülmüşdür ki, Topal Teymur obrazı mənfə planda təqdim olunsun. Daşkənddə isə pyes “Əmir Teymur” adı altında səhnələşdirilmişdir. Əsərdə Topal Teymur və Yıldırım Bayazid ordusu arasında baş verən döyüşün fonunda türklüyün faciəsi göstərilir. Böyük Turan üçün, ümumtürk ədəbi dili yaratmaq üçün türkün birliyi, həmrəyliyi ideyaları aşılanır.

Həm görkəmli ictimai- siyasi xadim, həm də tarixçi, ədəbiyyatşünas Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin qeyd etdiyi kimi “milliyyət və türkcülük” fikri Cavidin ana düşüncəsi olmuş, “ümumtürk dünyasında mövzular aldığı”, “ruhu, varlığı ilə türkcü olduğu üçün çəkist ruhlu sovet tənqidçilərinin” daimi tənqid obyektinə çevrilmişdir.

Sovet imperiyasının qanlı-qadali, amansız repressiyalarının tüğyan etdiyi dövrdə böyük Azərbaycan şair və dramaturqu Hüseyn Cavidə şamil edilən ittihamlardan biri də “ədəbiyyat və dramaturgiya sahəsində gənclərin millətçi-əksinqilabi ruhda tərbiyə olunması istiqamətində gördüyü işlərə, pantürkist ideyaların yayılmasına xidmət etdiyinə görə” olmuş və burada məhz “Topal Teymur” əsəri nəzərdə tutulmuşdur.

1956-cı ilin fevralında keçirilmiş Sov.İ.K.P-nin XX qurultayında Stalinin şəxsiyyətinə pərəstiş kəskin tənqid olunmuş, 1956-cı il iyunun 30-da MK-da “Şəxsiyyətə pərəstiş və onun nəticələrinin aradan qaldırılması barədə” qərar qəbul edilmişdir. 30-40-cı illərdə repressiyalara məruz qalmış minlərlə adama bəraət verilmişdir. Böyük Azərbaycan şair və dramaturqu Hüseyn Cavid isə 6 mart 1956-cı ildə bəraət qazanmışdır.

Ədəbiyyat dərslərindən əsərləri, teatrların repertuarından pyesləri çıxarılmış Hüseyn Cavidin şəxsiyyətinə və yaradıcılığına stalinizmin ifşasından sonra yenidən maraq artmış, əbədi ədəbi irsi nəşr və təbliğ olunmağa başlamış, “Cavidə qayıdış” bir ədəbi proses halını almışdır.

Onlar Stalin rejiminin ifşasından sonra bəraət alsalar da, yəne də əsərlərinin təbliğinə məhdudiyyət qoyulmuşdu. Buna görə də Abdurrauf Fitrət (1886-1938), Abdulhamid Çolpan (1897-1938), Abdulla Qədri (1894-1938) yaradıcılığı kimi, Hüseyn Cavid ədəbi irsi də müstəqillik illərinə qədər Özbəkistanda ədəbiyyatşünaslıq mövzusu olaraq tədqiq edilməmişdir.

Müstəqillik illərində Azərbaycan və özbək xalqları arasında qədim dostluq ənənələri və əməkdaşlıq əlaqələri daha da möhkəmlənib inkişaf etmişdir. Həmçinin qardaş ölkələrin alimlərinin qarşılıqlı elmi əlaqələri də intensivləşmişdir.

Özbək şairi Osman Qoşqar 1992-ci ildə H.Cavidin “Topal Teymur” pyesini özbək dilinə çevirmiş, 1998-ci ildə “Əmir Teymur” adı ilə nəşr etdirmişdir. İstedadlı şair, tərçüməçi O.Qoşqar həmçinin H.Cavidin “Şeyx Sənan” və “Səyavuş” əsərlərini də özbək dilinə çevirmişdir.

Özbəkistan-Azərbaycan Dostluq Cəmiyyətinin sədri, Nizami adına TDPU-nun dosenti, fil.ü.f.d. Gülbahar Aşurova “Hüseyn Cavid şeiriyyəti” məqaləsində qaynar ilhamının qaynağını, rişəsini ümumtürk mədəniyyətindən alan H.Cavidin

“Əzmək istəməyən bir gün əzildi,
“Sevgi” istəyənlər dara çəkildi”.

misralarının Əlişir Nəvainin “Mehr çox gördüm amma mehribanı tapmadım”, yaxud Zahirəddin Məhəmməd Baburun “Kim görübdür ey könül, əhli- cahandan yaxşılıq” misraları ilə başlanan məşhur şeirlərini xatırlatdığını qeyd etmiş və həmin əsərləri müqayisəli təhlil edərək mənə mahiyyət cəhətdən hamahəng olduğu qənaətinə gəlmişdir.

Özbək ədəbiyyatşünasları H.Cavid haqqında tədqiqatlarında Özbəkistan və Azərbaycan ədəbi əlaqələrinin qədim tarixə malik olduğunu, böyük Nəvainin dahi Nizamini öz ustadı hesab etdiyini döənə-döənə vurğulamışlar. H.Cavidin zamandaşları və məsləkdəşləri Çolpan, Fitrət və Abdulla Qədri tərəfindən də onun əsərləri ilə həmahəng əsərlər yaradılmışdır. Özbək ədəbiyyatında A.Fitrətin yaradıcılığında da “İblis” mövzusunda təsadüf olunur. Bu baxımdan H.Cavidin “İblis” pyesi ilə A.Fitrətin “Şeytanın tanrıya üsyanı” əsərini müqayisəli təhlilə cəlb etmək olar.

Özbəkistan Milli Universitetinin klassik özbək ədəbiyyatı kafedrasının müdiri, professor Həmidulla Boltabayev “Mehmet Akif Ersoyun və Hüseyn Cavidin özbək xələfləri (Fitrət)” məqaləsində M.A.Ərsoy, H.Cavid və A.Fitrətin həyat və yaradıcılığında oxşar cəhətləri tədqiqatə cəlb etmişdir. H.Cavidin “Səyavuş”, “Xəyyam”, “İblis” pyeslərinin A.Fitrətin “Əbülfəzhan”, “Oğuzxan”, “Arslan”, “Şeytanın tanrıya üsyanı” əsərlərinə təsiri məsələləri incələnməmişdir.

Özbəkistan Dünya Dilləri Universitetinin Dünya ədəbiyyatı kafedrasının müdiri Məhliyə Ömərovanın “Şekspir, Cavid və Fitrətin əsərlərində bədii zaman konsepsiyası” məqaləsində dünya dramaturgiyasının bu üç böyük ədəbiyaşar sənətkarının yaradıcılığına nəzər salınmışdır.

Gənc özbək tədqiqatçısı Bahadır Cəlalov isə H.Cavidin “Peyğəmbər” pyesini tədqiqat obyektinə çevirərək “Hüseyn Cavidin “Peyğəmbər” dramı haqqında” məqaləsində bu dram əsərində türk xalqları dramaturgiyasında ilk dəfə “özgə aləm obyekti” işləndiyini müəyyənləşdirmişdir. Bu obyekt ingilis dramaturqu V.Şekspirdə ruh idisə, Cavid əfəndidə “iskelet” obrazı idi. Özbək ədəbiyyatında bu ənənə A.Fitrət ilə başlamış, M.Şeyxzadənin “Mirzə Uluqbəy” faciəsində müvəffəqiyyətlə davam etdirilmişdir.

H.Cavidin əsərlərinin cəlbedici cəhətlərindən biri ərəb və fars sözlərinin yerinə əsl türk mənşəli ümumtürk sözlərindən istifadə etməsidir.

Ey böyük Yalavac, inan ki, sussan,
Bəsbəlli tarix görür böyük ziyan.

“Yalavac” sözünü biz H.Caviddən əsrlər əvvəl yaradılan Yusif Xas Hacıb Balasaqunlunun “Qutadqu bilik” və Nəsirəddin Rəbquzinin “Qisasi Rəbquzi” əsərlərində görə bilirik.

Özbək tədqiqatçıları Elyar Yoldaşov “Hüseyn Cavid həyatı və yaradıcılığı”, Nilufər Batirova “Hüseyn Cavid yaşayan dövrdə tarixi cizgilər”, Azadə Rəhmətullayeva “Hüseyn Cavidin yaradıcı irsində Əmir Teymur şəxsiyyətinin tələqin edilişi”, Müzəffər Məhəmmədcənov “Hüseyn Cavid- millət çırağı”, Nigarə Ohundedayeva “Hüseyn Cavid şeirlərinin linqvopoetik təhlili haqqında”, Mühəyyə Yoldaşova “Qadınların heyvətli dünyasının təsviri”, Kazakbay Yoldaş “Büyük sanatçının dərin baxış açısı” araşdırmaları ilə cavidşünaslıq xəzinəsinə öz qiymətli töhfələrini vermişlər.

Professor Kazakbay Yoldaşın qeyd etdiyi kimi “Hüseyn Cavid, sadəcə Azərbaycan’ın deyil, bütün Türk dünyasının böyük bir şəxsiyyətidir. Hüseyn Cavid, yüksək yeteneği, böyük kişiliği ve güzel idealiyle bütün Türk dünyasına dahil bir sanatçıdır”.

ƏDƏBİYYAT:

1. Almaz Ülvi. Özbək elmi-nəzəri fikrinin Hüseyn Cavid səhifəsi //Hüseyn Cavid yaradıcılığında ideallar və müasir dövr. Beynəlxalq elmi konfransın materialları. Bakı: Elm və təhsil, 2017,152 səh.
2. Azimjon Şaimov. Xusayn Жовид, Абдулла Орипов ҳамда Одил Ёқубов драмаларида Амир Темур образи // Hüseyn Cavid yaradıcılığı çağdaş təfəkkür işığında. Beynəlxalq elmi konfransın materialları. Bakı: Proqres, 2012, 346 s.
3. Баҳодир Жалолов. Хусайн Жавиднинг “Пайғамбар” драмаси ҳақида // Hüseyn Cavid yaradıcılığı çağdaş təfəkkür işığında. Beynəlxalq elmi konfransın materialları. Bakı: Proqres, 2012, 346 s.
4. Hamidulla Boltaboyev. Uzbek disciples (Fitrat) of Mehmed Akif Ersoy and Husain Jovid // Türk dünyasını işıqlandıranlar: M.Akif Ersoy, Hüseyn Cavid. Beynəlxalq konfransın materialları. Bakı: Qafqaz Universiteti, 2013, 523 s.
5. Kazakbay Yoldaş. Büyük sanatçının dərin baxış açısı // Hüseyn Cavid yaradıcılığı çağdaş təfəkkür işığında. Beynəlxalq elmi konfransın materialları. Bakı: Proqres, 2012, 346 s.

6. Камола Акилова. Творчество Гусейна Джавида в духовном пространстве культуры востока XX века // Hüseyn Cavid yaradıcılığı çağdaş təfəkkür işığında. Beynəlxalq elmi konfransın materialları. Bakı: Proqres, 2012, 346 s.
7. Гулбахор Ашурова. Хусайн Жовид шеърляти // Hüseyn Cavid yaradıcılığı çağdaş təfəkkür işığında. Beynəlxalq elmi konfransın materialları. Bakı: Proqres, 2012, 346 s.
8. Мəммəd Əмин Рəsulзадə. Ərimizin Сəyавушу, Çağдаş Azərbaycan ədəbiyyatı, Çağдаş Azərbaycan тарихи. Bakı: Gənclik, 1991. 112 s.